

ספרים

עוזיאל פוקס

לשפוט ספר לפי כריכתו

באירוע שנשמע כלקוח מעלילת רומן או סרט הצליח חוקר תלמוד לזהות כתב יד נדיר שהסתתר בספר עתיק במנזר. כתב היד מטיל אור על השפעת בבל על ארץ ישראל ועל נדודי ההלכה הארצישראלית לאשכנז

חוקר תלמוד ישראלי מגיע לאוניברסיטה של העיר גראץ שבמזרח אוסטריה לכמה ימי עבודה על קטעי כריכת. ביום האחרון הוא נוסע למנזר הפרנציסקני שבעיר כרי. לחפש שם קטעי כריכת נוספים. הספרן של המנזר מציג לפניו את הספרים העתיקים והחשובים שבמנזר. החוקר הישראלי הספרים פחות חשובים מאשר כתבי היד העבריים שבהם השתמשו לכריכתם. כדי להעצים את הדימוי, העבודה נעשית בתנאים לא נוחים: בלי מצלמה, בלי שלוחן עבודה. החוקר נאלץ לחבוט כרכים גדולים וכבדים לבימה גרולה שניצבה באמצע החדר, סובב כרך ומחזיר כרך; מסתכל, בורק ורושם על עצמו רשימות עד שכוללת המחשב שלו עומדת להתרוקן.

כשהמחשב מתחיל לסמן שהסוללה מתרוקנת, וכדאי לו לשמור את קבצי וולבר את המחשב לחשמל, הוא מרוכז בעיון בספר עתיק בלטינית. מבחוח הספר כרוך בכריכה רגילה, אבל בחלק הפנימי השתמש הכרוך ברצועות של כתב יד בעברית. חלק מן הרצועות גרולות יחסית – כשליש רך, חלק מהן עשוי ריבועים של כמה סנטימטרים. החוקר מזהה שכתב היד כולל חיבור הלכה אנונימי שאינו ידוע, ושואל את עצמו אם כדאי לבזבז את הזמן המועט שנשאר לו על כתב יד זה. ואז הוא רואה משפט אחד שלוכד את עינו, והוא מבין שיש בחיבור הזה משהו מיוחד: "אבי בעי קומי רב האומר...". הפועל "קומי" כתוב בארמית של ארץ ישראל, כלומר בלשון התלמוד הירושלמי,

ד"ר עוזיאל פוקס הוא ראש החוג לתורה שבעל פה במכללה האקדמית הרצוג ומלמד במחלקה לתלמוד באוניברסיטת בראון

ואילו שמות החכמים, אבי ורבא, הם שמותיהם של אמוראים בבליים שהיוונים שלהם מצויים רק בתלמוד הבבלי, ולא בירושלמי. החוקר חר העין מחליט שהחיבור הזה שווה יותר מאשר כמה דקות עד לכיבוי המחשב, הוא מבקש מהספרן שיפרקו עבורו את הספר ויוציאו ממנו את הקטעים העבריים. הספרן נעתר לו ופונה למחלקה לשימור ולשיקום כתבי יד באוניברסיטה העירונית, שם מתחילים לפרק את הכריכות. במשך העבודה הם מגלים שהמרוך היה אובססיבי למדי. הוא לא השתמש ברצועה אחת של עור כדי לכרוך את הספר, אלא בשש רצועות מורכקות זו על גבי זו. מחלקת השימור קילפה שוב ושוב את הרצועות, ובשלב מסוים עייפו אנשיה מהפרויקט שאינו נגמר. בשלב הזה נכנס לתמונה נשיא האוניברסיטה העברית באותן שנים, פרופ' מנחם בן ששון, שמפעיל את מלוא כובד משקלו על החוקרים במעברת השימור, ומבקשם לא להפסיק במלאכתם עד שיתגלו כל הקטעים של כתב היד.

כורכי הספרים ממחזרים

ספרים צריכים מול. יש ספרים ששפר עליהם גורלים ויש כאלה שפחות. יש ספרים שזכו למקום של כבוד בחלק הקדמי של ארון הספרים היהודי ויש ספרים שזכו למקום בשוליו; יש ספרים ש"כו" להיטמן באיוו גניזה ורק שרידיהם מתגלים לנגד עינינו, ויש ספרים שאנו יודעים שהיו קיימים בעבר אך נעלמו לבלי שוב. סוג מיוחד הם הספרים שהשתמרו כמה שמכונה "גניות אירופה". גניה זו שונה מהגניות המצויות הרבה בתי כנסיות. הגניות המצויות הן "המנוחה האחרונה" של

עבודתו הסייפית של החוקר על קרעי כתב יד לא ברורים. פרופ' שלמה בר אבא, מתוך הסרט "הערת שוליים" צילום: רון מפלסון

ספרים שבלו ויצאו משימוש, ומשום כבודם לא נורקו לאשפה, אלא נגנזו. הגניה הידועה, גניות קהיר, היא מן הסוג הזה. "גניות אירופה" שונה לחלוטין. וכורכי בימי הביניים היו חומרי גלם מצרך יקר, וכורכי ספרים פירקו ספרים ישנים על מנת להשתמש בפיסות העור או ברצועות הנדרש שלהם להתקנת כריכות לספרים חדשים. בעשרות השנים האחרונות חוקרים שונים ומעברות לשימור ולשחזור כתבי יד מפריקים את כריכות הספרים הללו ומוציאים מתוכם את קטעי כתבי היד העבריים שבהם השתמשו. חלק גדול מכתבי היד הללו הם כתבי יד של חיבורים שגתניים, ידועים ונפוצים, אך בחלק מהמקרים מרובר בשירידי כתבי יד של חיבורים שלא הגיעו לידינו בשום דרך אחרת. פרופ' שמחה עמנואל, אותו חוקר תלמוד ישראלי, שמחקרו עוסק בספרות הרבנית בימי הביניים, פרסם לאחרונה את הכרך השני של ספרו "אירופה". בשני כרכים אלה פרסם עמנואל כמה חיבורים חשובים ששרדו רק בקטעים ששימשו לכריכה. בכרך הראשון הופיע רקע היסטורי על "גניות אירופה", שמסביר את חשיבות הקטעים החדשים. בשני הכרכים פורסמו שירידי פירושים לתנ"ך, חיבורים הלכתיים קדומים ופירושים על כמה ממסכתות הש"ס, כולם קטעים שלא נרפסו בעבר. לקטעים אלה צורפו מבואות והערות. גם בכרך שלפנינו יש קטעי פירושים מן הסוג הזה, אבל ללא ספק הקטעים החשובים ביותר שבו מצויים בפרקי הראשון. החיבור שהתגלה אינו ידוע, אך יש לו חשיבות עצומה. הוא חלק מן השירידי מתורת ארץ ישראל שהתגלו במאה השנים האחרונות. החידוש בשירידי אלה נובע מכך שכמעט לא שרדו ערויות

להלכה שנהגה בארץ ישראל בין חתימת התלמוד הירושלמי לבין הכיבוש הצלבני של הארץ.

חיקוי ישראלי לשאלות

נחזור לתהליך הגילוי של כתב היד הזה ומשמעותו הדרמטית, העשויים מחומרים שאפשר היה להפיק מהם סרט. בסופו של דבר, אחרי חודשים של עבודה טכנית, עמדו לרשות עמנואל עשרות קטעים קטנים שמהם הוא צריך להרכיב פאזל, לצרף את החלקים זה לזה ולנסות לשחזר את כתב היד. הפאזל הזה היה מסובך, כי לא זו בלבד שמדובר בחיבור לא ידוע, אלא זהו חיבור שונה מכל חיבור אחר. לעיתים אי אפשר היה לקרוא את כתב היד כי הריו לא נשארה על הרף, אלא נדבקה לרפים של הספר הכרוך. המערה צילמה עבור עמנואל את הקטעים בטכניקות צילום מתקדמות כדי לשחזר את שרידי האותיות, וכמו שהוא מעיד: "לעיתים קרובות צריך הייתי לעיין בחצי תריסר צילומי אולטרה סגול כדי לשחזר שורה אחת".

לאחר מאמצים מרובים, כשעלה בידו לשחזר שישה רפים של כתב היד הזה, התברר שכתב היד הצדיק את המאמץ שהושקע בו. הספר שנחשף כלל עיבוד וחיקוי של ספר הלכה בבלי ידוע מתקופת הגאונים – ספר השאלות. לספר זה מבנה קבוע, שכולל בתוכו פתיחה, שאלה הלכתית, תשובה על השאלה, ודרשה נוספת. מחבר הספר, שחי ופעל בארץ ישראל, עיבד שאלות מספר זה, ובעיקר יצר "שאלות" חדשות שמחקות את המבנה האופייני לספר זה. המיוחד בספרו הוא שהמחבר לקח ספר הלכה בבלי, ויצק אותו לתוך הלשון הארמית של ארץ ישראל. לעיתים השתמש במקור מתוך התלמוד הירושלמי, במקום המקורות מן התלמוד הבבלי שהיו מצויים בספר המקורי. מן הסיבה הזאת מכנה אותו עמנואל בשם "מעין שאלות".

נוסף על חיבור זה גילה עמנואל שבכתב היד יש גם קטעים מתוך "ספר המעשים", שהוא ספר הלכה ארץ ישראלי קדום. הספר החשוב הזה מתורתה של ארץ ישראל וזה לפני שנים אחדות למהדרה מצוינת פרי עטו של הלל גיומן, שבה התפרסמו קטעים מהגניזה הקהירית וממקורות נוספים. אף על פי כן, גניזה אירופה הפתיחה אותו גם בתחום הזה כשהעניקה לנו קטעים חדשים ממנו.

המשמעות ההיסטורית של הממצא הזה היא שבארץ ישראל של תקופת הגאונים הלכה והעמיקה השפעתו של המרכז הבבלי. יחד עם זאת, "העולים החדשים" מבל שחייבו איתם את המסורת שלהם הושפעו מן המסורת הארץ ישראלית ויצרו את הבליה המיוחדת שמצויה בחיבור החדש.

בית שמאי בגרמניה

אך כאן לא תמו עלילותיו של החיבור. כפי שמראה עמנואל, החיבור הזה היה לנגד עיניהם של חלק מחכמי איטליה ואשכנז בימי הביניים. גם לתגלית הזאת יש חשיבות רבה, והיא מאירה באור חדש ריון מחקרי סוּעֵר למדי שהנהלה בשנים האחרונות. השאלה השטרית והקוראים היא איך הגיעו המסורות ההלכתיות מן המרכזים שבמזרח – בבל וארץ ישראל – אל מרכזי

התורה באירופה ובצפון אפריקה. מצד אחר, המסורת ההלכתית של כל התפוצות נשענת על התלמוד הבבלי ולא על התלמוד הירושלמי. מצד אחר, חוקרים שונים הראו שהמסורת של יהודי אשכנז מכילה היבטים שונים שמקורם בארץ ישראל. הרב בולט במיוחד במחזור התפילה האשכנזי, שהפיוטים שבו הם בעיקר מארץ ישראל הקדומה.

חוקרים טענו שגם מקורם של כמה מנהגים אשכנזיים בתורתה הקדומה של ארץ ישראל. על פי הצעה זו, יהודים שעברו מארץ ישראל לאזורים שבשליטה ביוגנטית – טורקיה, יוון ודרום איטליה – נשאו עמם מסורות ארץ ישראליות. עם הזמן, כאשר היגרו צפונה אל עבר ערי גרמניה, הביאו עמם את המסורת הארץ ישראלית הזאת. התפיסה המחקרית הזאת ידועה ומפורסמת, אבל בקרב היסטוריונים וחוקרי הלכה התגלעו מחלוקות לגבי כמה מפרטיה, ואף התעוררו ספקות לגבי עצם נכונותה. אחת התמיהות העיקריות היא שלא מצאנו את "האקרת המעשן" – לא נמצא אדם ולא חיבור המעיד שאכן הועברו מסורות מארץ ישראל לאיטליה ומשם לאשכנז.

כתב היד שפרסם עמנואל מאיר גם את הסוגיה הזאת. העובדה ששרידי החיבור הזה עמדו ככל הנראה לנגד עיניהם של חכמים באיטליה ובאשכנז מלמדת שזוהי – ואולי אף חיבורים דומים לו – היו הציגור שדרכו הגיעו חלקים מן ההלכה הארץ ישראלית אל ארמט אירופה. דוגמה בולטת שמציינ עמנואל היא המסורת האשכנזית שעל פיה אסור לכלים של אדם להמשיך לעבוד בשבת, כלומר יש חובה של "שבת כלים", ולא רק אסור מלאכה על האדם עצמו. המסורת הזאת מאוד מפתיעה, מכיוון שהיא משקפת הלכה של בית שמאי, בניגוד לדעת בית הלל. כמו שמראה עמנואל, אחד מחיבורי ההלכה האשכנזיים מצטט את כתב היד שהוא גילה, שבו מצויה הקביעה: "מיכן שיש שבתה לכלים". על כך כתב בלשון הזירה: "אינני יודע להסביר כיצד הגיע המחבר של 'מעין שאלות' למסקנה שיש חיוב על שבתת כלים; אך אפשר שהוא זה שהביא את חכמי גרמניה וצדפת הראשונים לרובק בשיטה זו". כתיבה הזירה זו אפיינית לכתיבתו המרודה והזוהרה של עמנואל, אך גם האיפוק שבכתיבתו אינו מעמעם את חשיבות תגליתו, ואת המשמעות ההלכתית, הספרותית וההיסטורית שהוא חושף בספרו החדש.

הספר החדש הזה על שלל חידושי הוא פרי תגלית כמעט אקראית, עין חדה של חוקר, בקיאות מופלגת שלו בספרות הגאונים והראשונים לצד עבודה שיטתית וסייפית על קרעי כתב יד לא ברורים. אפשר להניח ולקוות שלשני הכרכים של "מגני אירופה" יהיה המשך במחקריו העתידיים של שמחה עמנואל, ומעניין אילו הפתעות עדיין מחכות לנו שם. ●

מגני אירופה ב

שמחה עמנואל
מקיצי נרדמים, תשע"ט, 408 עמ'

